

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՐԵՑԻ ՄԵԾԱՐԺԵՔ ԶԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԸ¹

1. ԶԵՌԱԳՐԻ ՆԵՐԱԾԱԿԱՆԸ

արդուր վաթսուն երկար ու ձիգ տա-
րիներ փոշիների տակ ընկած է
պատմագիր Ստեփանոս Երեցի ար-
ժեքավոր ձեռագիր պատմությունը
և դեռ մինչև օրս էլ, դժբախտաբար, նա լույս
չի տեսել առանձին գրքով:

Դա 12×20 սմ. ծավալով, կաշեկազմ, լավ
թղթի վրա շարադրված, 488 էջից բաղկա-
ցած, փոքրադիր, բայց հաստափոր մի ձե-
ռագիր է, որի 392 էջը կազմում է բուն պատ-
մագրությունը, մնացյալ երեսները պատկե-
րում են գրաբար բանաստեղծություններ,
իսկ վերջին 40 էջը բովանդակում է մի
բառարան: Զեռագրի առաջին երեսի վրա
արձանագրված է.

«Գիրք որ կոչի Հանգիտագիրք², որ է
մտածմունք ժամանակակից անցելոց և
ներկայից:

Հանգանակեալ և ծրեալ³ ի հայրապե-
տութեան Սրբոյ սարսափելի Աթոռոյն էջ-
միածնի Տեառն Ղուկասոյ Վեհափառ Կա-
թողիկոսի Ամենայն Հայոց: Եւ ի առաջ-
նորդութեան նահանկիս մերոյ Տեառն վե-
հանձնեայ Մկրտիչ վճռիւ՝ ախորժ առաջ-
նորդին արժանաժառանգ սուրբ աթոռոյն
Ամենափրկչի Վեհափառ վանացս:

Ի ներթուրջ մարդեղութեան Տեառն
Ռ222, ի Թաղանթեան մերոյ ՌԲՃԼԶ
(1787 թ.), ներամսեանն յուլիսի, որոյ
յա[ւ]տուրն էին ժ և Ե (15):

Ապաշնորհ Տ[է]ր Ստեփանոսէ:

2. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՐԵՑԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

Հանգիտագիրք ձեռագիր մատյանը բաղկա-
ցած է վեց առանձին և կարևոր մասերից:

Զեռագրի առաջին և էական էջերից մին
երրորդ թերթիկի վրա գծված Ստեփանոս
Երեցի նկարն է: Դա մի պարզ, բայց կենդա-
նի և խոստուն պատկեր է, որ իր ներդաշնակ
և համաչափ գծադրությամբ վկայում է ան-
հայտ նկարչի վրձինի մասին:

1. «Էջմիածին» ամսագրի լուսագրությունը, տպա-
գրելով մեր հարգելի աշխատակցի այս արժեքավոր
հոգվածը, հավատացած է, որ իրանահայ մեր գրասեր
ընթանը մոտիկ ապագայում հրատարակության կհանձ-
նի մեր մոռացված մատենագիրներից մեկի՝ Ստեփա-
նոս Երեցի «Հանգիտագիրք»ը և գիտական լայն շըր-
ջանի սեփականությունը կգործնի այն:— ԽՄԲ.:

Այնպեղ պատմագիրը կանգնել է իր ամ-
բողջ հասակով: Քահանայախան պարզ, բայց
տիպիկ տարազը, գլխի փոքրիկ գլխարկը,
ձախ ուսից գցած սև վերնաշարը, մեջքի դո-
տին, ոտների մաշիկները, որոնք ազդագրա-
կան տարրերն արժեք ունեն, առանձին փայլ են
տալիս նկարին: Նա իր աջ ձեռքը դրել է սև
վերաբվույի ծայրին, իսկ ձախն երկարել դե-
պի առաջ, ասես ցույց է տալիս իր գրչի
հաղթանակը:

2. Պատմագիրք:

3. Դրել, նկարել:

4. Սուրբ, հասակ:

Մի առանձին խորհրդավորություն և լրջություն է իշխում նրա շեշտված և խոստեն դեմքի վրա, որին առանձին գրավչություն են տալիս փոքրիկ սև մորուքը, սև, խոհուն, թափանցող աչքերը, որոնք արտահայտում են նրա հոգու պարզությունը, բարոյական առաքինությունը և շեշտված անհատականությունը: Զգում եք, որ ձեր դիմաց կանգնել է իր ժամանակի լուսամիտ, առաջադիմ,

բարեմիտ և պարկեշտ մի հոգևորական, որ գիտակից իր կոչմանը, միշտ ապրել է ժողովրդի մեջ, համակվել է նրա ցավերով ու վշակերով և իր անձնվեր, ուղղամիտ, շիտակ գործունեությամբ սիրվել է ու հարգվել ամենաբից:

Նկարի տակ պատմագիրն իր ձեռագրով մակագրել է. «Ստեփաննոս վատքար, շնչին, Բարշ, մեղաւոր, աղտեղի, հին»:

3. ՊԱՏՄԱԳՐԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒՐՎԱԳԻՄԸ

Ստեփաննոս Նրեցի կյանքի մի քանի փաստական տվյալները ձեզ տանում են Իրանի Սպահան նահանգի Փերիա գավառի Հազարջրի գյուղը, որի մասին Նոր-Ջուղայի պատմադիր Հարություն Տեր-Հովհանյանցի «Պատմություն Նոր-Ջուղայու» գրքի Բ հատորի 304-րդ էջում կարդում ենք.

«Հազարջրի գիւղ Նշանաւոր էր ի նախկին ժամանակս թէ՛ սակա բազմամարդութեանն՝ որ ունէր վեց հարիւր տուն բնակիչ, և թէ՛ յաղաղս անդ լինելոյ վանացն Աստուածածնի, յորում նստէր առաջնորդ և իշխէր ոչ միայն Փէրիոյ գաւառին՝ այլև Համադան քաղաքի: Այլ յետ վանացն ամայանալոյ, և բնակչացն նւազելոյ, այժմ է իբրեւ զմի ի հասարակ գիւղօրէից»: Ահա հայաբնակ այս գյուղում 1746 թվականին ծնվել է Տեր Ստեփանոսը: Նա իր կրթությունն ստանում է Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում, ապա ձեռնադրվում է քահանա և օծված լինելով գրական ձիրքով՝ շուտով փայլում է որպես պատմագիր և բանաստեղծ:

Դա այն դարաշրջանն էր, երբ մի խումբ խաներ ու իշխաններ Իրանի գահի վրա բազմելու նպատակով՝ իրար հետ շարունակ մարտնչում էին, միաժամանակ ժողովրդին հարստահարում և ծանր հարկերով տանջում: Այդ բռնակալ խաներից առանձնապես աչքի են ընկնում Մահմադ խանը և Ալի Մուրադ խանը: Վերջինս դալիս է Նոր-Ջուղա և վայրագ բռնություններով կողոպտում Ամենափրկիչ վանքի և եկեղեցիների զարդերն ու զգեստները:

Հարություն Տեր-Հովհանյանցի «Պատմություն Նոր-Ջուղայու» գրքի Բ հատորի 65-րդ էջում կարդում ենք.

«...Եւ եկեալ զինւորացն, վալան զառաջնորդ Մկրտիչ վարդապետն և զլաջորդ Յակոբ վարդապետն՝ զերկուս ի միաբանից՝ և զերկուս ի տիրացուաց և եղին զֆալաղայն յոտս առաջնորդին և յաջորդին, և ալնքան գանցին ի շորից կողմանց, մինչև տաք նոցա ցծունկն ներկեցաւ արեամբ... Կողոպտեցին զամենայն տրինչ կայր ի նոսա, և էր կշիռ արծաթոյն քսան և հինգ լիտր, բաց ի զգեստուցն. և կշիռ ոսկւոյն երեք չարէք»:

Հարստահարությունների և բռնությունների պատկերը տեսնում ենք գյուղերում, որոնք մեկը մյուսից հուզիչ են և թախծոտ: Ահա՛ նման մոայլ շրջանումն է ապրել Ստեփանոս Նրեցը:

Ուշադրավ է մի երևույթ, որ ժամանակի դավառական քահանաներն ու տանուտերերը նրա վրա բարոյական պարտականություն են դնում պատմության հանձնել ժողովրդի քաշած նեղություններն ու տառապանքները: Եվ նա «զտիւ և զգիշեր», «մեծաւ տքնութեամբ» և «արտաստաթօր աչօք» գրում է իր պատմությունը: Այդ մասին Ստեփաննոս Նրեցը Նոր-Ջուղայի հայոց առաջնորդ՝ Մկրտիչ Կպիսկոպոսին ուղղած զեկույցի մեջ գրում է հետևյալ բնորոշ տողերը.

«...Հանգիտագրիս գործառութեանս մեծաւ խոնարհութեամբ պատկառանք հանդերձ զեկուցանեմ առ գորովագոյթ ծնողդ իմ. քանզի քահանայից և տանուտերաց գաւառաց հարկ եղին ի վերա[յ] թերապոյն ծառայիս ալնքան ճեպով և ըշտապով որ ո՛չ կարացի քերցել⁵ և զերծանել⁶ վարմից⁷ նոցա»:

5. Որոշել:

6. Վերջացնել:

7. Որոգայթ:

4. ՁԵՌԱԳՐԻ ՄՅՈՒՄ ԷԱԿԱՆ ՄԱՍՆԵՐԸ

Ստեփանոս Երեցի ձեռագիր մատյանի երկրորդ և ամենաարժեքավոր, ուշագրավ մասը պատմագրությունն է, որ բաժանված է բառասուն զլուխների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր խորագիրը և բաղկացած է 392 էջից: Դա ճոխ, հարուստ, բազմերանգ մի պատմություն է, որ գլխավորապես ընդգրկում է 1665—1789 թվականների պատմական կարևոր անցքերի, դեպքերի, դեմքերի ու երևույթների արձանագրությունը: Սկսում է Շահ Աբբաս Բ-ի ժամանակաշրջանից և նկարագրում Իրանի հաջորդ թագավորների գործունեությունը: Առանձնապես գծում է 18-րդ դարի պատկերը: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ բազմաթիվ պարսիկ իշխաններ ու խաներ,

օգտվելով երկրում տիրող անիշխանությունից, ձգտում են տիրել Իրանի գահին: Այդ նպատակով նրանք ոչ միայն միմյանց դեմ շարունակ կռվում են, այլև թե՛ գավառների և թե՛ գյուղերի անպաշտպան ժողովրդին ճնշումներով, բռնություններով և հարստահարություններով տնտեսապես քայքայում են:

Պատմագրքում ուրույն տեղ են գրավում նաև Նոր-Ջուղայի, Սպահանի Փերիա և Բուրվարի գավառների ժողովրդի կյանքի կարևոր դեպքերի նկարագրությունները: Այդ պատմական արձանագրությունների մեջ էլ կայանում է Ստեփանոս Երեցի ձեռագիր մատյանի թե՛ գրական և թե՛ հասարակական արժանիքը:

5. ՁԵՌԱԳՐԻ ՄԱՏՅԱՆԻ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԵՇՆԵՐԸ

Ստեփանոս Երեցի ձեռագիր պատմությունն իր փաստական տվյալներով մեծ արժեք է ներկայացնում կրկնակի տեսակետներից:

Աշխատությունը խոշոր նշանակություն է ստանում, երբ նրան նայում ենք որպես 17-րդ և 18-րդ դարաշրջանների աղբյուր: Այդ պատմաշրջանների մասին եղած տեղեկությունները թե՛ մեր և թե՛ մյուս ժողովուրդների պատմագրության կողմից էլ ավելի հարստացնելու և ստուգելու համար Ստեփանոս Երեցի ձեռագրի ամեն մի նոր էջը, ամեն մի նոր գծագրությունը կարելի է կարևորագույն փաստաթուղթ համարել:

Նույնպես ձեռագրի բովանդակությունը չափազանց կարևոր նշանակություն է ստանում, երբ նրան դիտում ենք պարսիկ, վրացի, աղվան, լոռ և առանձնապես իրանահայ ժողովուրդների պատմության ռասումնասիրության տեսակետից:

Ուշագրավ է, որ պատմագիրը վատարյալ անաչառությամբ և արդարադատ կերպով գծել է ժողովրդական հարստահարությունների, զրկանքների, նեղությունների և տառապանքների պատկերը, որոնք առաջանում են ժամանակի տիրող իշխանների, խաների ասպատակություններից: Պատմական այս դեպքերը, որոնց մասին ձեռագրում կարդում ենք շատ թանկագին փաստաթղթեր, հանդիսանում են մի երևույթ, որն ընդգծում է պատմագրության հասարակական խոշոր արժեքը:

Ձեռագրի բովանդակությանը մի առանձին երանգ են տալիս նաև այն վարկեր տեղեկությունները, որոնք բոլորովին նոր են իրանահայ պատմագրության համար, Այդ տե-

սակետից ուշագրավ են, օրինակ, ձեռագրի 33-րդ (էջ 285), 34-րդ (էջ 294), 35-րդ (էջ 307) պրակները, որոնք հյուսված են հովվերգական, իդիլիական շնչով:

Ստեփանոս Երեցի պատմությունն ունի մի ուրիշ առավելություն, որից զուրկ են նրա նախորդ պատմագիրները: Նրա անպաճույճ, անարվեստ, բայց հուզիչ պատմագրության մեջ հավաքված են բազմաթիվ փաստեր ոչ միայն Իրանի գավառական, այլև գյուղական ժողովրդի կյանքից: Այնտեղ պարզ գծերով երևան են գալիս Սպահանի Փերիա և Բուրվարի գավառների կենտրոնական գյուղերը և մենք տեսնում ենք գյուղացի ժողովրդի ճնշումների, կեղեքումների և վաղթի հուզիչ ու մռայլ պատկերներ: Այդ էջերով պատմագիրը մեզ տանում է գյուղական ժողովրդի մեջ— ահա թե ի՞նչն է փահապանելի Ստեփանոս Երեցի մատենագրության մեջ:

Ձեռագրի էական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ այնտեղ հետաքրքիր մանրամասնություններ են հանդես գալիս այնպիսի տեղերում, ուր մի ալ պատմագիր կրավաճանաար միայն ամփոփ, սեղմ, համառոտ հիշատակությանը: Այդ երևույթն էլ նշում է Ստեփանոսի սուր դիտողությունն ու բարեխղճությունը:

Սակայն ամենահիմնական հատկանիշներից մին, որ է՛լ ավելի բարձրացնում է պատմագրության բովանդակությունը, դա իրականությամբ հարազատ նկարագրությունն է. պատմաբանը շատ դեպքերին ժամանակակից և ականատես լինելով, իր պատմությունը, մեծ մասամբ, հիմնել է բացահայտ ճշմարտության վրա, այսինքն՝ նկարագրել է այն ամենը, որին ականատես է եղել ինքը,

ինչ որ տեղի է ունեցել, ինչ որ լսել է: Որպես պատմագիր նա եկել է ա՛յն եզրակացության, որ պատմությունը, ինչպես ասել է Կիկերոնը, չպիտի սուտ ասի, ո՛չ էլ թաքցնի որևէ ճշմարտություն: Այդ տեսակետով մտնեցել է Տեր Ստեփանոսը ժամանակակից դեպքերին և իրենց հարադատությանը արձանագրել է: Թիրևս այդ հանգամանքով էլ պիտի բացատրել, որ նրա պատմագրության մեջ դեպքերն ու դեմքերը գծված են կենդանի գույներով և ուր արտացոլում է ժողովրդի ռեալ կյանքը:

Եվ իրոք, Ստեփանոս Երեցը գլխավորապես ռեալիստ պատմաբան է. կատարելապես դիտակից իր կոշտին, նա նկարագրել է ընդհանրապես ժամանակաշրջանի գերիշխողներին, ասպատակողների սխրագործությունները, պատմառի վրա նկարելով ժողովրդի անլուր տանջանքներն ու նյութական զրկանքները՝ իրենց հսկական գույներով:

6. ՁԵՌԱԳՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԲԱՅՆՐԸ

Ստեփանոս Երեցի պատմագրությունը, իր դրական հատկանիշների հետ միասին, ունի մի քանի հիմնական բացեր: Այնտեղ կան անպիտիկ նկարագրություններ, որոնց իրողությունները նա քննադատական վերլուծության չի ենթարկել, չի բացատրել և չի լուստարանել պատահած դեպքերի պատճառներն ու հետևանքները: Իբրև լոկ ականատես և կյանք նկարագրող, նա չի զանազանել և ստուգել կարևոր փաստերն անկարևորից և երբեմն էլ իր լսած հրաշագործ ավանդություններին հավատ է ընծայել, մոռանալով իր պատմաբանի կոշտը, որ նյութեր վառուցելիս պետք է տվյալները խնամքով ու-

սումնասիրել, բաղդատել ու գնահատել, պետք է քննադատաբար ստուգել և վազմել նրանցից մի ինքնուրույն ամբողջություն, որի անունն է պատմություն և որի նպատակն է ճշմարտությունը:

Պիտի նշել, սակայն, որ նման ավանդական էջերը ձեռագրում մի-երկու պրակ են կազմում և երբե՛ք չեն նսեմացնում նրա պատմության խոշոր նշանակությունը, որ իր բովանդակությամբ հարուստ, բազմազան տեղեկություններ է տալիս, ինչպես դիտել ենք, թե՛ Իրանի շահերի, թե՛ աղվանների, թե՛ վրացիների և թե՛ լոռերի պատմության մասին:

7. ՁԵՌԱԳՐԸ ՈՐՊԵՍ ԳԼԽԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐ ՆՈՐ-ՋՈՒՂԱՅԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Արձանագրենք մի կարևոր հանգամանք ես: Ստեփանոս Երեցի արժեքավոր ձեռագիր պատմությունից ամենալայն չափով օգտվել է Նոր-Ջուղայի պատմագիր՝ Հարություն Տեր-Հովհաննյանը: Բացե՛ք նրա «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» (տպ. Նոր-Ջուղա, 1880 թ.) Կրկնատոր պատմագրությունը և այնտեղ պիտի գտնեք բազմաթիվ էջեր, որոնք իրենց բովանդակությամբ կառուցված են Ստեփանոսի ձեռագրի փաստական տվյալների վրա: Այնտեղ պիտի վարդաբնակ ամբողջական հատվածներ, որոնք նույնությամբ քաղված են Տեր Ստեփանոսի ձեռագրից: Այդ մասին խոստովանում է հենց ինքը՝ պատմագիր Հարություն Տեր-Հովհաննյանը իր «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» աշխատության Ա հատորի 3-րդ էջում ընդգծելով հետևյալ տողերը.

«...Առաւել սատարողն իմում ձեռնարկութեան եղև տետրակ մի գրեալ ի Տէր Ստեփաննոս քահանայէ ի գեղջէն Հազարջրիբոյ գաւառին Փէրիոս, զոր գտի ի գլորատան Ամենափրկչեան վանին: Էր այն պատմութիւն, որ պարունակէր յինքեան զյաջորդութիւն թագատորացն պարսից

յերկրորդ Շահաբասայ սկսեալ ցլօթվալի խան Զանգի. զհարստահարութիւնս գաւառին Փէրիոյ, զպատմութիւնս զանազան մասնաւորաց որք ճշնակեաց առաքինութեամբ հրաշագործ համբաւեցան ի Փէրիոս, ընդ որս և համառօտեալ յիշատակութիւն ինչ դարկածիցն Ջուղայու: Սկիզբն պատմութեանն այնորիկ էր ի շինութենէ Սուրբ Աստածածնի վանացն Հազարջրիբոյ ի 1114 (1665) թվականի Հայոց, որ աւարտեալ լինէր ց1263 (1814 թ.): Ոճ պատմութեանն էր բազմաբառ և սակաւիմաստ. յորմէ ընտրանօք քաղեալ զետեղեցի յիմում պատմութեան զնիւթս իւրաքանչիւր գլխոյ պատշաճաւոր. և ուրանօր ի մէջ բերի զնորա բանս ի վկայութիւն, ոչ առանց սրբագրութեան թողի, զաւելորդ կրկնաբանութիւնսն յապաւելով՝ և զբուն իմաստն պահելով ամբողջ: Զամենայն շարադասութիւնս նիւթոց այսր պատմութեան՝ ոչ գրեցի առանց քաջ խելամուտ յինելոյ հաւաստի ապացուցութեանց նոցին. քաղելով յաղբերաց՝ և բաղդատելով ընդ այնպիսի հնութեանց՝ զորոց ստուգութենէ ոչ էր մարթ երկբայութիւն ինչ ունել»:

Իր պատմության Ա հատորի 226-րդ էջում Տեր-Հովհանյանցը նույնպես արձանագրել է. «Զշարունակութիւն պատմութեանս գրեցի հետեւելով բանիցն Տեր Ստեփաննոս պատմաբանի, առեալ ի շորորդ գլխոյ պատմութեանն նորա՝ ցկէսն հինգերորդ գլխոյն. էջ 49—ց65»:

Ավելի ցայտուն գաղափար կազմելու համար՝ համեմատական մանրակրկիտ քննութեան ենթարկեցինք Տեր Ստեփաննոսի ձեռագիր մատյանը Տեր-Հովհանյանցի «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» երկհատոր աշխատության հետ: Ստուգումից պարզվեց, որ Նոր-Ջուղայի պատմագիրն օգտվել է Ստեփաննոս

Երեցի ձեռագրի հետևյալ էջերից. 23, 24, 26—30, 49, 65—67, 68—80, 81—108, 111, 112, 115—118, 119—124, 126—131, 132—143, 144—150, 151—160, 161—168, 169—180, 181—192, 193—205, 211—221, 222—227, 228—253, 254, 267—279, 284, 285, 339—351, 353—370:

Այստեղ առաջ բերենք նաև Տեր-Հովհանյանցի «Պատմութիւն Նոր-Ջուղայու» աշխատության այն էջերը, որոնք նույնությամբ քաղված են Ստեփաննոս Երեցի ձեռագրից. 235, 236, 284, 329, 330, 331, 339, 343, 345, 374 և 375 (Ա հատոր), և 64, 65 (Բ հատոր)⁸:

8. ՁԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

17-րդ և 18-րդ դարաշրջանների պատմության էջերն ուսումնասիրելու համար շատ կարևոր է Ստեփաննոս Երեցի մատյանի բովանդակության ցանկը, որի ամբողջական պատկերն է հետևյալը.

Ա. Սակս շինութեան վանիցն Աստուծածնի:

Բ. Սակս աւերման վանոցն և տառապանացն քրիստոնէից:

Գ. Սակս բառնալու մուղաղային:

Դ. Սակս թագաւորութեան Շահ Սուլթան Հուսէյին:

Ե. Սակս ապստամբելոյ աղտանիցն ի թագաւորէն:

Զ. Սակս թագաւորութեան աղտանին և ապստամբ լօռիցն:

Է. Սակս ս[ուր]բ աշոյն Թօմայի և սքանչելեացն նորայ:

Ը. Սակս գալոյ Յրիտոն խանին ի վերայ աղտանից և կոտորելոյ զազգս հայոց շորս գեօղս:

Թ. Սակս թագաւորութեան Շահ Աշրաֆին:

Ժ. Սակս թագաւորութեան նաւորին և մահու նորայ:

ԺԱ. Սակս ուրանալոյ քրիստոնէիցն՝ ի դաւառն Բուրվարի:

ԺԲ. Սակս ըսպանման նադրին և թագաւորութեան Ատրլ շահին:

ԺԳ. Սակս ապստամբելոյ լօռիցն և աւերման երկրի:

ԺԴ. Սակս գնալոյ Ազաթ խանին ի Փէրի Քամազան:

ԺԵ. Սակս կրկնակի գալոյ Ազաթ խանին ի յԱսպահան:

ԺԶ. Սակս գալու Հասան խանին և սովոյն մեծի:

ԺԷ. Սակս թագաւորութեան Քարիմ խանին:

ԺԸ. Սակս հուծականի բնութեան Քարիմ թագաւորին և վասն ապստամբ լօռիցն:

ԺԹ. Սակս մահուն Քարիմ խանին և խանդարումն թագաւորութեան նորայ:

Ի. Սակս իշխանութեան Ալի Մուրատ խանին և վասն ապստամբութեան նորայ:

ԻԱ. Յաղազս գնալոյ Ալի Մուրատ խանին ի Խամսայ և ըմբոստանն Զլինվարին:

ԻԲ. Սակս գալու Ալինազի խանին և դերելոյ կուսիցն:

ԻԳ. Յաղազս գնալոյ Ալի Մուրատ խանին ի Շիրազ և առնել քերթն Շիրազոյ:

ԻԴ. Վասն գնալոյ Ալի Մուրատ խանին ի Թէհրան և վասն մահուն նորին:

ԻԵ. Սակս գալոյ Մահմադ խանի ներքինի ի քաղաքն Ասպահան:

ԻԶ. Յաղազս մեծի նեղութեանցն զորս կրեցին ազգն հայոց և վրաց ի ձեռանէ Մահմադ խանին:

ԻԷ. Վասն գալոյ Մահմադ խանին ի դեօղն Սանկիքարուն:

ԻԸ. Սակս գալոյ Զաֆար խանին ի յԱսպահան և սպանման Բաղր խանին:

ԻԹ. Յաղազս գալոյ Մահմադ խանին ի յԱսպահան և դարձն Զաֆար խանին:

Լ. Վասն երրորդ անգամ գալոյ Մահմադ խանին, որ և քշեաց հայոց ազգն որ էին ի գաւառն Բուրվարի, տարաւ ի Թեհրան:

8. Տեր-Հովհանյանցը ձեռագիր մատյանից մեջ բերումներ անելիս տեղ-տեղ փոխել է բառերը և չի պահպանել բնագրի հարադատութիւնը:

ԼԱ. Սակս գալոյ Մահմադ խան արապին
ի քաղաքն Ասպահան, ի վերայ:
Ջաֆար Ղուլի խանին և դարձն նո-
րայ:

ԼԲ. Յաղաքս սքանչելեացն Աստծոյ որ և-
ղև ձեռամբ ասն միոյ Արզան ա-
նուն:

ԼԳ. Վասն սքանչելիացն որ եղև ի գեօղն
Հազարըրիպ ի խոնարհեալ վա-
նացն:

ԼԴ. Սակս աղատութեան Ղատամին ձե-
ռամբ Սրբոյն Սարգսի զօրավարին:

ԼԵ. Յաղաքս յայտնելոյ ճգնաւորին որ էր
ի լերինն Քէիզոյ:

ԼԶ. Վասն մեծի սովոյն զոր կրեցաք ի
ժամանակս Մահմատ խանն ներքի-
նոյն:

ԼԷ. Սակս մահուն Ջաֆար խանին և
այլն:

ԼԸ. Յաղաքս գալոյ Մահմադ խանին ի
վերայ բերքին Շիրազոյ և դարձն
նորայ:

ԼԹ. Վասն խրատ քահանայից և առաջ-
նորդաց ժողովրդոց:

Խ. Սակս ճորտգութեան ս[ուր]ը Աստուա-
ծածնի վանաց եկեղեցոյն:

9. ՋԵՌԱԳԻՐ ՄԱՏՅԱՆԻ ԼԵԶՈՒՆ

Չնայած ձեռագրի լեզուն գրաբար է և
համեմատել է տեղական և օտար բառերով,
չնայած և նրան, որ քերականական, տառա-
կան, կետադրական անհամար սխալներ
կան, բայց պատմագրութեամբը դրված է
շատ պարզ, մատչելի հայերենով և քնդհան-
րապես կարդացվում է հետաքրքրությամբ ու
առանձին հաճությամբ:

Այլևս մամանակն է, որ այս արժեքավոր
պատմագրի թանկագին ձեռագիրն իր ամ-
բողջությամբ հանձնվի տպագրության, որով-
հետև դա մի այնպիսի վարեւոր աղբյուր է,
որ իր հիմնական գծերով շատ ուշագրավ է-
ջեր է լուսարանում ոչ միայն հայ, այլ թի-
րանի, թե՛ վրաց, թե՛ լոռ և թե՛ աղվան ժո-
ղովուրդների պատմագրության համար:

10. ՊԱՏՄԱԳՐԻ ՇԻՐԻՄԸ

Անցեք Սպահանի Փերիա գավառը և վանդ
առեք հայաբնակ Հազարըրիք գյուղի գերեզ-
մանատանը, ուր հանդչում է պատմագիր

Ստեփանոս Երեցը: Հողակույտի վրա դրված
է մի ամպածույճ բար, որի ճակատին քան-
դակված է հետևյալ տապանագիրը.

«ԱՅՍ է ՇԻՐԻՄ ԵՒ ԴԱՄԲԱՐԱՆ,
ԳԱՐԱՊԱՏՈՒԷՐ ՅՈՅԺ ՄԹՈՒԹԵԱՆ,
ՀՈՂԱԽՇՏԻ ՀԱՆԳՍԱՐԱՆ:
Ի ՎՃՌԷ ԱՍՏՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ,
ԴԱՌՆԱԼ Ի ՀՈՂ ՈՒՍՏԻ ԱՌԱՆ,
Ի ՍԱՀՄԱՆԷՍ ՈՉ ՈՔ ԴԱՌԱՆ,
ՆԱԽԱՀՈՐԷՆ ՈՐՔ ՍԵՐԵՅԱՆ:
ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԵԱԼ ԾԵՐ ՔԱՀԱՆԱՅՆ
ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԳՈՐԾՈՎ ՈՒՆԱՅՆ:
ԷՐ ՍԱՅ ՎԱ[Թ]ՍՈՒՆ ՉՈՐՍ ԱՄԵԱՆ,
ՈՐ ՓՈԽԵՅԱԻ ՅՈՅՍՆ ԱՄԵՆԱՅՆ,
Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՍ ՀԱՅԿԱԶ[Ե]ԱՆ
Ռ.Մ.Կ.Բ. ԼՐՄԱՆ (1813 թ.):»

11. ԱՆՏԻՊ ԷՋԵՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵՐԵՅԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Ստեփանոս Երեցի լեզվի, ոճի և պատմա-
գրության արվեստի մասին ավելի ցայտուն
գաղափար ստալու համար, այստեղ նրա
պատմագրքից առաջ բերենք հետևյալ ան-
տիպ կտորը.

«ՎԱՍՆ ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱԴՐԻՆ ԵՒ
ՍՊԱՆՄԱՆ ՆՈՐԱ

Եւ եղև յորժամ տիրեաց յԱսպահան
քաղաքին Թահմազ խանն և Թահմազդուլի
խանն որ է Նադրն ի թուականութեան յԱ-

բամեն ՌՃՀԹ-ին (1730 թ.) և Նադրն տեսանէր օր յաւուր Թահմազ խանն ի գինարժունս և ի առասպելաբանութիւնս պաղեալ՝ հրամայեաց խորամանկ և օձաբարոյ Նադրն յայն զօրաց իւրոց սպանանել զնայ՝ որ և հարին բալիստրաւ⁹ զկուշտ Թահմազ խանին որ ի միւս կշտէն թաքանծեաց։ Եւ յետ սպանման սորայ հանգանակեաց զզօրս իւր ի գնալ ի վերայ զօրացն օսմանցոցն՝ ի գաւառն Քրմանշահու հու, բանզի զօրքն օսմանցոցն եկեալ էին ի գաւառն Քրմանշահու։

Տեր Ստեփանոսի գրականութեան մեջ ուրույն տեղ են գրաւում նաև բառարանը, «Շարադրանք»ը, «Տաղարան»ը և այլ երկեր։ Նրա պրած տաղերը նշում են իր բանաստեղծական ձիրքի մասին։ Այդ ոտանավորներից ուրույն արժեք է ներկայացնում «Ո՛րն ողբացում» խորագրով տաղը։ Դա Մահմադ խանի բռնութիւնների նկարագրութեանն է։ 1875 թվականին նա հարձակվում է Սպահանի Փերիա գավառի անօգնական գյուղացիների վրա, դրավում է նրանց եզներն ու ոչխարները, կողոպտում ցորենի ամբարները և ժողովրդի մեծ մասը տարագրում է Պարսկաստանի խորքերը։ Ահա՛ տաղի ամբողջական պատկերը.

⁹. Հին ժամանակ պատերազմական գործիք, որով նետեր՝ բարեր էին արձակում թշնամու վրա։

«Ո՛ՐՆ ՈՂԲԱՍՑՈՒՔ

«Արդ ո՛րն ողբացուք՝
Զօղկով ոչխարսն մեր՝ զոր աւար առին,
Թէ այս՝ որ թանի կարօտ մնացաք.
Զամբարսն ցորենոյ՝ զոր կողոպտեցին,
Թէ այս՝ որ հացի կարօտ մնացաք։

Արդ ո՛րն տուշրեցուք՝
Զարտորայս մեր՝ զոր հնձեցին,
Թէ այս՝ որ հասկաքաղի կարօտ մնացաք.
Ո՛րն մորմոքեցուք՝
Զսայլս մեր՝ զոր այրեցին,
Թէ այս՝ որ կալի կարօտ մնացաք։

Արդ ո՛րն աշխարեցուք՝
Զգեղեցկայարմար եկեղեցիս մեր՝ զոր
հրդեհեցին,
Թէ այս՝ որ ժամի կարօտ մնացաք։

Արդ ո՛րն տուժեցուք՝
Զտո՛մնս մեր՝ որք փուլեցեալ կան,
Թէ այս՝ որ բացօթեալ մնացաք։
Եւ զո՛րն կոծեսուք՝
Զմեռեալսն՝ որք գիշատեալ կան,
Թէ զմեղ՝ որք կենդանոյն մեռեալ են։»

Այս պարզ, բայց սրտառու ոտանավորը թանկագին մի վավերագիր է, որն իր բովանդակութեամբ ցայտուն գաղափար է տալիս Սպահանի Փերիա գավառի գյուղացիների հասարակական-տնտեսական ծանր դրութեան և ժամանակի ճորտական վարդաբնի մասին։

